

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/78746>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

DE ROL VAN VROUWEN IN DE EERSTE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE IN NEDERLAND

Een vergelijking van twee textielsteden

The role of women during the first demographic transition.

A comparison of two textile cities

This article focuses on the influence of women's labour market experience prior to marriage and her educational attainment on women's reproductive patterns in two textile towns in the Netherlands, Enschede and Tilburg, between 1880 and 1960. Two hypotheses are tested in this article. The first one is the Git-tin's thesis that female factory workers were frontrunners in bringing fertility levels down to more modern levels. The second hypothesis tested in this article assumes that higher educational attainment increases women's empowerment and thereby leads women to reduce family size. The analysis is based on life course data from Dutch population registers on two cohorts of Dutch women born in Enschede and Tilburg in 1881-1885 and 1911-1915 respectively and employs complex event history techniques. It is demonstrated that neither female factory workers nor women in higher occupations were demographic innovators. Domestic servants as well as seamstresses by contrast were showing more restrictive reproduction patterns. The analysis also demonstrates the overriding importance of religion and the way in which more orthodox religions enabled women to only gradually accept modern birth control methods.

In het contemporaine onderzoek naar demografische veranderingsprocessen wordt veel aandacht besteed aan de positie van vrouwen en hun rol in dit geheel. In de zoektocht naar de oorzaken en de mechanismen achter huidige bevolkingstrends, of het nu gaat om ontwikkelingslanden of de landen in Europa, blijken zaken zoals het opleidingsniveau van vrouwen of hun positie op de arbeidsmarkt van groot belang. In het onderzoek naar ontwikkelingslanden wordt de *empowerment* van vrouwen gezien als een belangrijke verklaring van de ontwikkeling van de vruchtbaarheid en de omvang van de kindersterfte.¹ In de huidige Europese Unie hebben vrouwen met hogere

1. Zie verschillende artikelen in de bundel: Nora Federici, Karen Oppenheim Mason en Sølvi Sogner (eds.), *Women's position and demographic change* (Oxford 1993).

opleidingsniveaus doorgaans minder kinderen dan andere vrouwen.² Ook de arbeidsmarktparticipatie van Europese vrouwen is van doorslaggevend belang voor de aantallen kinderen die zij krijgen. Tot voor kort kregen werkende vrouwen over het algemeen minder kinderen dan vrouwen die niet op de arbeidsmarkt participeerden. Deze negatieve relatie tussen de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en vruchtbaarheid is lang beschouwd als een van de meest stabiele relaties op het terrein van de demografie, maar in de afgelopen twintig jaar is de richting van dit verband veranderd. In sommige Europese landen, zoals Zweden en Frankrijk, krijgen hoger opgeleide vrouwen nu meer kinderen dan lager opgeleide vrouwen.³

In het onderzoek naar de eerste demografische transitie die de Europese samenlevingen tussen pakweg 1850 en 1940 diepgaand veranderde, spelen vrouwen een heel wat minder centrale rol. In het werk van historisch demografen verschijnen vrouwen voornamelijk in de vorm van variabelen zoals huwelijksleeftijd van de vrouw en worden de sociaaleconomische variabelen, zoals beroep of sociale status, over het algemeen aan mannen toegekend. Op deze wijze wordt de *agency* van vrouwen op z'n best gemarginaliseerd en worden vrouwen geconstrueerd als diegenen die sociale verandering ondergaan in plaats van dergelijke processen (mede) vormgeven. Om de treffende omschrijving van Alison Mackinnon aan te halen: op deze wijze lijkt het of vrouwen de grote afwezig zijn geweest bij die eerste demografische transitie.⁴ Bovendien doet deze reductie van vrouwen tot het puur biologische vlak geen recht aan het fundamenteel sociale karakter van het reproductieproces waarin belangenverschillen en machtskwesties tussen mannen en vrouwen een beslissende rol spelen.

Met dit artikel wil ik een bijdrage leveren aan het onderzoek naar de manier waarop vrouwen mede hebben vorm gegeven aan de eerste demografische transitie in Nederland. In dit artikel wil ik allereerst nagaan in hoeverre de arbeidsmarktervaring van bepaalde groepen vrouwen van invloed is geweest op hun reproductieve gedrag. Helaas beschikken we in historisch onderzoek niet altijd over informatie over de betaalde arbeid die vrouwen na het huwelijk verrichtten. Meestal werden gehuwde vrouwen in de bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand aangeduid als zijnde zonder beroep, ongeacht hun daadwerkelijke bezigheden. In dit onderzoek ga ik daarom uit-

2. Angélique Janssens, 'Economic transformation, women's work and family life', in: David I. Kertzer, en Marzio Barbagli (eds.), *The history of the European family. Family life in the twentieth century* (New Haven en Londen 2003) vol. 3, 55-110, 92.

3. Namkee Ahn en Pedro Mira, 'A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries', *Journal of Population Economics* 15 (2002) 667-682, 668.

4. Alison Mackinnon, 'Were women present at the demographic transition? Questions from a feminist historian to historical demographers', *Gender & History* 7 (1995) 222-240, 222.

sluitend uit van de arbeidsmarktervaringen van vrouwen voor hun huwelijk, want ook die kunnen mede bepalend zijn voor allerlei aspecten van huwelijk en gezinsvorming.

Arbeidsmarkt, onderwijs en vruchtbaarheid

Beperking van het kindertal veronderstelt natuurlijk in de eerste plaats een bereidheid om in te grijpen in het proces van reproductie en het toepassen van methoden waarmee ofwel de geboorte-intervallen verlengd worden (*spacing*) ofwel volgende zwangerschappen vermeden worden nadat het gewenste aantal kinderen is bereikt (*stopping*). Het veronderstelt ook kennis over middelen en methoden en indien van toepassing, kennis over de plaatsen waar deze middelen verkregen of gekocht kunnen worden. Volgens Diana Gittins werd dat soort kennis onder vrouwen vooral verworven en verspreid op de werkvloer, daar waar grotere groepen vrouwen in productieprocessen bijeen gebracht waren, zoals in fabrieken of in kantoren. Deze hypothese baseerde Gittins op haar *oral history* onderzoek onder een groep Engelse vrouwen uit de arbeidersklasse in de periode 1900-1930.⁵

Gittins ging er ook van uit dat de fabrieksarbeidsters in haar onderzoek, die als wevers in de Lancashire textiel fabrieken hadden gewerkt, beter dan andere vrouwen uit de arbeidende klasse in staat waren geweest om hun echtgenoten tot medewerking te bewegen in hun streven het kindertal te beperken. De relatief goede beloning in de textiel fabrieken, maar ook de samenwerking op gelijke voet met mannen binnen de fabrieksmuren, hadden de machtsbalans in het huwelijk van deze textielarbeidsters voor hen gunstig beïnvloed. Inderdaad hadden deze Engelse textielwerksters een voor die tijd zeer laag kindertal.⁶ Vrouwen die in nogal geïsoleerde beroepen werkzaam waren geweest, dienstboden bijvoorbeeld, of vrouwen die geen ervaring hadden met loonarbeid, hadden in vergelijking met de Lancashire weefsters, zo meende Gittins, een grote kans niet alleen onwetend te blijven van methoden ter beperking van de vruchtbaarheid, maar bovendien zouden ze afhankelijk blijven van de initiatieven van hun echtgenoten op dit terrein. Jutta Schwarzkopf heeft laten zien hoe belangrijk die uitwisseling op de werkvloer was voor de Lancashire weefsters over allerlei zaken aangaande huwelijk en seksualiteit.⁷ Het is natuurlijk de vraag in hoeverre deze these gegeneraliseerd mag worden naar andere tijden en vooral naar andere plaatsen. Gittins zelf

5. Diana Gittins, *Fair sex: family size and structure 1900-1939* (Londen 1982) 93.

6. Simon Szreter, *Fertility, class, and gender in Britain 1860-1940* (Cambridge 1996) 58-59.

7. Jutta Schwarzkopf, 'Bringing babies into line with mother's jobs: Lancashire cotton weavers' fertility regime', in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the western world* (Bern 2007) 309-334, 319.

benadrukt ook dat het uiteindelijke niveau van vruchtbaarheid afhankelijk was van een complex van contextuele en structurele factoren, zoals de lokale culturele setting, de positie van kinderen of het ingrijpen van de overheid. Toch is er ook van elders enig bewijs voorhanden dat suggereert dat fabrieksarbeidsters in vergelijking met andere vrouwen eerder beginnen aan vruchtbaarheidsbeperking. In een overwegend katholiek kanton in Zwitserland in de tweede helft van de negentiende eeuw bleken vrouwen die tijdens hun huwelijk fabrieksarbeid verrichtten beduidend minder snel kinderen te krijgen dan andere vrouwen.⁸ Ook in deze studie verwijst de auteur ter verklaring vooral naar de mogelijkheid tot uitwisseling van informatie binnen vrouwelijke netwerken; informatie die in dit conservatief katholieke kanton moeilijk verkrijgbaar was.

Een belangrijk deel van de historiografie kent daarmee een moderniserende rol toe aan vrouwelijke fabrieksarbeidsters. Dienstboden daarentegen worden vaak neergezet als traditioneel georiënteerde vrouwen, werkend in een sterk ondergeschikte positie en in een geïsoleerde omgeving zonder veel contact met andere vrouwen van hun eigen sociale groep. Intieme uitwisseling met hun mevrouw was onwaarschijnlijk door de grote sociale afstand tussen de dienstbodes en hun werkgevers.⁹ Ander onderzoek onderstreept echter dat juist deze dienstbodes de gelegenheid hadden kennis te maken met de nieuwe reproductieve idealen uit de midden- en hogere klassen waar hun werkgevers toe behoorden. Een proces van sociaal leren, dat gebaseerd was op observatie in plaats van directe communicatie, stelde de dienstboden in staat deze nieuwe normen en methoden aangaande seksualiteit en reproductie over te nemen. Het werk van de dienstbode bracht haar immers ook tot in de slaapkamer van de werkgever, alwaar zij mogelijk een condoom tegen kon komen op het nachtkastje van meneer.¹⁰

Het effect van onderwijs en opleiding op de vruchtbaarheid van vrouwen sinds de Tweede Wereldoorlog is goed onderzocht.¹¹ Doorgaans hebben hoger opgeleide vrouwen minder kinderen, ze stellen het krijgen van kinderen uit, of ze hebben helemaal geen kinderen. Verschillende interpretaties zijn mogelijk van dit verband. Om te beginnen verhoogt onderwijs het potentiële inkomen van vrouwen op de arbeidsmarkt en daarmee de zogenaamde *opportunity costs* van de verzorging van kinderen: met meer opleiding geven vrouwen

8. Anne-Françoise Praz, 'Gender and religion shaping the pace of the fertility decline. A comparative analysis of two Swiss cantons (1860-1930)', in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the western world* (Bern 2007) 275-308, 300-301.

9. Zie vooral Szreter, *Fertility, class, and gender*, 480.

10. Dit voorbeeld komt uit: Eric Vanhaute en Christa Matthys, 'A "silent class" and a "quiet revolution". Female domestics and fertility decline in Flanders', in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the Western world* (Bern 2007) 335-364, 349.

11. Janssens, 'Economic Transformation', 92-93.

Arbeidsters in de Eerste Nederlandsche Fabriek voor Boorden, Manchetten, Overhemden, P.J. Blom, Enschede. Ongeveer 1900. Collectie IISG BG B14/150.

meer looninkomsten op als zij de verzorging van kinderen op zich nemen. Een dergelijk effect kan natuurlijk alleen optreden indien de samenleving het werken van gehuwde vrouwen toestaat. Een tweede interpretatie benadrukt dat meer onderwijs de emancipatie van vrouwen bevordert en hen daarmee minder afhankelijk maakt van hun echtgenoot.¹² Onderwijs versterkt de positie van vrouwen binnen het gezin en vergroot de onderhandelingsruimte die vrouwen binnen het huwelijk hebben. Dit effect kan overigens teniet gedaan worden indien het onderwijsniveau van mannen evenredig of meer meestijgt met dat van de vrouwen: de relatieve winst van de vrouwen is dan immers verdwenen. Bovendien leidt een toename in het onderwijspeil van mannen vaak tot een toename van het kindertal door het positieve effect op het loon en de afwezigheid van *opportunity costs* van kinderen. In zijn onderzoek naar de fertiliteitdaling in de Sovjet Unie in de twintigste eeuw laat Robert Allen zien

12. Alison Mackinnon, *Love and freedom. Professional women and the reshaping of personal life* (Cambridge 1997) 76.

dat de relatieve verhoging van het onderwijspeil van vrouwen een belangrijke factor is geweest.¹³

Ik ga ervan uit dat vrouwen een direct belang hadden bij de beperking van het aantal kinderen, meer dan mannen. De eindeloze reeks zwangerschappen en bevallingen waar vrouwen in de negentiende eeuw mee te maken kregen, betekende uiteraard een zware fysieke belasting. Zweeds onderzoek naar nationale en lokale organisaties die actief waren op het terrein van geboortebeperking, heeft laten zien dat vrouwen, ook die uit de arbeidersklasse, sterk gemotiveerd waren omwille van hun gezondheid een al te groot gezin te vermijden.¹⁴ Bovendien waren het de vrouwen die de eindjes aan elkaar moesten knopen, en hun al maar groter wordende schare kinderen moesten zien te kleden en te voeden. En doorgaans gold dat hoe minder geld er te besteden was, hoe meer vrouwen exclusief verantwoordelijk waren voor het gezinsbudget. In veel arbeidersgezinnen was het gebruikelijk dat de man een deel van zijn loon voor eigen gebruik reserveerde en het restant afdroeg aan zijn vrouw voor het gezinsbudget. Mannen in deze gezinnen voelden daardoor de lasten van het groeiend aantal monden dat gevoed moest worden in beduidend mindere mate, of wellicht in het geheel niet.¹⁵ Als de belangrijkste kostwinner van het gezin konden mannen vaak aanspraak maken op een behoorlijk deel van het beschikbare voedsel. De moeders vormden regelmatig de hekkensluiters en waren verantwoordelijk voor soms pijnlijke beslissingen bij de verdeling van de schaarse middelen. Uiteraard was het hebben van kinderen voor arbeidersvrouwen van groot belang. De verdiensten van kinderen waren noodzakelijk als aanvulling op het gezinsbudget tijdens de oude dag, of ter compensatie van het wegvallen van de hoofdkostwinner. Dat wil echter niet zeggen dat vrouwen gebaat waren bij een groot aantal kleine kinderen die in snelle openvolging geboren werden. Dat zou vooral resulteren in een grote belasting van het gezinsbudget gedurende lange tijd.¹⁶ Een beperkt aantal kinderen met grote intervallen na elkaar geboren kon er evenwel voor zorgen dat moeders gedurende lange tijd steeds over de aanvullende verdiensten van minstens één kind konden beschikken.

13. Robert C. Allen, *Farm to factory. A reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution* (Princeton 2003) 129.

14. Sofia Kling, "I think I'd rather die than go through with a pregnancy again". Experiences of childbearing and birth control in Sweden in the 1930s', in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the Western world* (Bern 2007) 177-204, 187.

15. Jane Humphries, "Because they are too menny..." Children, mothers and fertility decline – The evidence from working-class autobiographies of the eighteenth and nineteenth centuries', in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the Western world*, (Bern 2007) 113-150, 144.

16. Ibidem.

Als vrouwen in de periode voor de Tweede Wereldoorlog op enigerlei wijze iets wilden doen aan de regulering van geboorten, in hoeverre waren ze voldoende op de hoogte van de mogelijkheden? Sinds de publicaties van Kate Fisher bestaat over deze kwestie nogal wat onenigheid. Volgens deze auteur waren Engelse vrouwen uit zowel de midden- als de arbeidende klasse volledig onwetend aangaande seksualiteit en waren ze zeker niet in staat op dit terrein ook maar enig initiatief te nemen, ook niet inzake de vraag wanneer en hoe geboorten gereguleerd zouden kunnen worden.¹⁷ Het gebrek aan invloed inzake seksualiteit werd nog eens versterkt door het feit dat alle op dat moment bestaande methoden voor geboorteregeling, zoals condoms, gehele of gedeeltelijke onthouding, of coitus interruptus, gebaseerd waren op de volledige medewerking van de echtgenoot.

In het werk van Fisher, dat is gebaseerd op interviews met Engelse vrouwen die hun kinderen vooral kregen in de jaren dertig tot vijftig van de vorige eeuw, worden een aantal zaken echter niet opgehelderd. Om te beginnen komen we niet te weten in hoeverre deze vrouwen meenden te moeten voldoen aan typische middenklasse beelden van vrouwen zoals die in deze periode in Engeland gangbaar waren. Fatsoenlijke vrouwen in die tijd waren moeders en huisvrouwen, en geen seksuele wezens die een actieve rol speelden in gezinsplanning. In de periode tussen de twee wereldoorlogen waren de normen voor seksualiteit voor vrouwen in Engeland buitengewoon restrictief. Daarnaast komen we niet te weten in hoeverre deze restrictieve normen ook van toepassing zijn op andere tijden en andere plaatsen. Hadden vrouwen in eerdere generaties meer speelruimte op dit vlak? In hoeverre is dit beeld te generaliseren naar andere landen in West-Europa?

Afgezien van deze problemen, lijkt het mij verstandig om enige nuance aan te brengen in dit vraagstuk van vrouwen en seksualiteit, en daarbij verwijs ik graag naar de historica Hera Cook.¹⁸ Zij maakt een onderscheid tussen 'doelstellingen' van seksueel gedrag en 'controle' van seksueel gedrag. Het is inderdaad niet ondenkbaar dat mannelijkheid in de midden- en arbeidersklasse tot ver in de jaren vijftig of zelfs de jaren zestig van de twintigste eeuw mede bepaald werd door hun leidende rol inzake seksualiteit. Echter, vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw zien we dat vrouwen steeds meer uitdrukking geven aan hun wensen inzake de 'doelstellingen' van seksueel gedrag, namelijk minder grote gezinnen. Er is wat dat betreft genoeg onderzoek voorhanden dat laat zien dat vrouwen zeker niet te preuts waren om hun doelstellingen op dit terrein over het voetlicht te krijgen, ook niet naar buiten-

17. Kate Fisher, "She was quite satisfied with the arrangements I made": Gender and birth control in Britain 1920-1950', *Past and Present* 169 (2000) 161-193, 169.

18. Hera Cook, *The long sexual revolution. English women, sex, and contraception 1800-1975* (Oxford 2004) 119.

staanders.¹⁹ Maar ook als we er vanuit gaan dat huwelijkse seksualiteit onder de controle van mannen stond, dan wil dat nog niet altijd zeggen dat vrouwen machteloos waren. Vrouwen beschikten over uiteenlopende strategieën om seksueel contact te ontlopen of op z'n minst te ontmoedigen. Dat kon variëren van laat opblijven, tot het in bed nemen van kinderen of het seksueel verkeer met de echtgenoot proberen te ontdoen van alle erotiek.

In dit artikel onderzoek ik het effect van arbeidsmarktervaringen op de vruchtbaarheid van twee cohorten van vrouwen in de twee textielsteden Tilburg en Enschede. Een belangrijk deel van de Nederlandse katoen- en wolindustrie in de negentiende en twintigste eeuw was in deze twee steden gelokaliseerd. De twee cohorten betreffen vrouwen die geboren zijn in respectievelijk 1881-1885 en 1911-1915. Speciale aandacht gaat natuurlijk uit naar de textielarbeidsters in deze twee steden. Hoe afwijkend of hoe vernieuwend is hun fertiliteitspatroon? Enschede en Tilburg kenden zeer uiteenlopende culturen voor wat betreft de arbeid van vrouwen in de textiel. In beide steden waren grote aantallen vrouwen betrokken bij de textielproductie, echter in Tilburg werkten zij vaker thuis dan in de fabriek. Zeker voor gehuwde vrouwen gold er in Tilburg een *de facto* arbeidsverbod in de fabrieken. Daarnaast waren bepaalde textielberoepen binnen de fabriek, zoals weven en spinnen, niet tot weinig toegankelijk voor vrouwen zodat we kunnen spreken van een vrij strikte seksesegregatie op de werkvloer. In Enschede daarentegen werkten grote aantallen vrouwen, gehuwd en ongehuwd, in de plaatselijke textiel-fabrieken, ook als wevers, dus naast en met mannelijke textielarbeiders. De vraag is in hoeverre deze verschillen hebben ingewerkt op de vruchtbaarheid van niet alleen de textielarbeidsters zelf, maar ook die van andere arbeidsters in de twee steden. De Gittins-these kan uitgebreid worden naar het effect van een lokale door mannen gedomineerde betaalde arbeidsmarkt waarvan vrouwen werden uitgesloten. Deze uitsluiting van vrouwen reduceerde aantal en omvang van lokaal beschikbare netwerken waarbinnen mogelijk kennis, ervaring, en contacten konden worden uitgewisseld aangaande geboorteregule-ring. Daarnaast bekijk ik het effect van onderwijs op de levenslopen van vrouwen die onderwijzeres, lerares of kantoorbediende zijn geweest. Zij hebben immers beduidend meer onderwijs genoten dan de vrouwen die in typische arbeidersberoepen te vinden waren, zoals dienstboden en fabrieksarbeidsters.

De data in dit onderzoek zijn afkomstig van de bevolkingsregisters en de registers van de burgerlijke stand in de twee steden.²⁰ De bevolkingsregisters

19. Ida Blom, "‘Master of your own body and what is in it’ – Reducing marital fertility in Norway, 1890-1930", in: Angélique Janssens (ed.), *Gendering the fertility decline in the western world* (Bern 2007) 59-84, 78.

20. De data werden verzameld in samenwerking met de Historische Steekproef Nederland (HSN) binnen het kader van het project 'Regionale verschillen demografisch gedrag Nederland 1900-1960' (RDN). De data werden uitgebracht als *HSN release RDN 02.1*.

geven de onderzoeker de mogelijkheid individuen, gezinnen en huishoudens in principe van dag tot dag te volgen en daarmee volledige *life courses* te reconstrueren. De vier aselechte steekproeven werden getrokken uit de geboorteregisters van de twee steden, waarna alle vrouwen die op hun vijftiende jaar nog in leven waren, werden toegelaten tot het onderzoek. Voor deze overblijvende vrouwen werd de gehele levensloop gereconstrueerd. Uiteraard zijn voor de hierna volgende analyses specifieke selecties gemaakt uit het totale bestand. Voor de analyse van vruchtbaarheid wordt daarom uitsluitend gekeken naar gehuwde vrouwen die al één kind hebben gehad.

De data zijn geanalyseerd met behulp van *event history* technieken; achter dit label gaat een verzameling statistische technieken schuil waarmee 'gebeurtenissen' die zich in een bepaald tijdsverloop voordoen kunnen worden geanalyseerd. De analyse richt zich op de duur van het tijdsinterval waarbinnen vrouwen *at risk* zijn voor een volgende gebeurtenis, in dit geval een volgende geboorte, waarbij de effecten van allerlei onafhankelijke variabelen kunnen worden bepaald. Daarbij gaat natuurlijk de grootste belangstelling uit naar de invloed van de beroepen die de vrouwen hebben uitgeoefend, maar daarnaast worden allerlei socio-economische controle variabelen meegenomen, zoals religie en sociale klasse van de echtgenoot. Voorts komen een aantal belangrijke demografische variabelen aan bod waaronder de leeftijd van de moeder of de invloed van kindersterfte. Maar eerst bekijken we enkele algemene gegevens betreffende de arbeidsmarkt van vrouwen en de vruchtbaarheid in de beide steden.

Vruchtbaarheid en de arbeidsmarkt voor vrouwen in Tilburg en Enschede

Vanaf het midden van de negentiende eeuw begon in de meeste landen van noordwest Europa het niveau van de vruchtbaarheid te dalen. Terwijl de patronen van deze daling vrijwel overal verrassend gelijk waren, bestond er tussen de verschillende landen een groot verschil in het niveau van vruchtbaarheid. De Nederlandse fertilitetsdaling was relatief laat omdat de daling van de geboortecijfers hier pas rondom 1900 voor alle provincies zichtbaar was. Zoals dat ook in andere landen het geval was, bestonden er enorme verschillen tussen de regio's. De fertilitetsdaling voltrok zich grofweg genomen langs een diagonale lijn lopend van Noordwest naar Zuidoost. Op het moment dat vrouwen in Noord- en Zuid-Holland al een modern reproductie gedrag vertoonden, bleven de geboortecijfers in het Zuiden en het Oosten van het land nog hoog.

In de historiografie van de Nederlandse demografische transitie komen we vooral economische modernisering en mentaliteit als bepalende factoren tegen. Economische modernisering wordt veelal gezien als wegbereider voor nieuwe motieven op het terrein van gezinsvorming, terwijl mentale factoren

gezien worden als bepalend voor de acceptatiegraad van modern gedrag. Mentaliteit wordt in de Nederlandse traditie vooral geoperationaliseerd als religieuze oriëntatie, waarbij de rooms-katholieke en de streng calvinistisch georiënteerde stromingen gezien worden als mentale obstakels tegen de invloed van economische modernisering. Onder de meer liberale Nederlands hervormden daarentegen is de acceptatie van geboorteregulering relatief hoog. Overigens wordt economische modernisering in macro onderzoek nogal eens gemeten door middel van variabelen zoals het aantal mannen werkzaam in de landbouw en het aantal vrouwen werkzaam buiten de landbouw. Ook hier vinden we dus het idee terug dat industriële beroepsactiviteit een moderniserende werking heeft op de uitoefenaars ervan en hun gezinnen. In het recente onderzoek wordt economische modernisering gezien als bepalend voor de *verandering in de tijd* van de huwelijksvruchtbaarheid terwijl mentaliteit gezien wordt als bepalend voor *niveau verschillen* in reproductief gedrag.²¹

TABEL 1 *Huwelijksvruchtbaarheid in vier Nederlandse steden, geboorten in 1908-1911 en 1959-1961**

	<i>Bevolking in 1964</i>	<i>1908-1911</i>	<i>1959-1961</i>
Rotterdam	731.525	251,6	126,2
Zaandam	52.583	184,1	144,5
Tilburg	142.968	337,8	174,8
Enschede	131.804	250,3	149,5

* Gemiddeld aantal geboorten per jaar per 1000 gehuwde vrouwen < 45 jaar.

Bron: Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari 1964, CBS, 1964.

De Noordwest en Zuidoost tegenstelling in Nederland voor wat betreft niveau van vruchtbaarheid worden aardig geïllustreerd aan de hand van de cijfers voor de huwelijksvruchtbaarheid van de vier steden in tabel 1.²² Zaandam, in de linker bovenhoek van de diagonaal, heeft al in 1908-1911 een voor Nederlandse begrippen zeer laag niveau van vruchtbaarheid behaald; het is op dat moment de meest moderne stad van deze vier. Rotterdam daarentegen is nog niet zo ver gevorderd, terwijl Enschede en Tilburg duidelijk aan de andere kant van de diagonaal te vinden zijn. Deze twee laatste steden laten echter ook zien dat er aardige verschillen bestaan, ook tussen stedelijke gebieden,

21. O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and the development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', A.A.G. *Bijdragen* 24 (Wageningen 1984) 1-58, 54; Th. Engelen en J. Hillebrand, 'Fertility and nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies* 40 (1986) 487-503, 503.

22. Deze vier steden worden nader onderzocht in een monografie in voorbereiding, werktitel: *Women, work and family in the Netherlands*.

binnen de zuidoost driehoek. Aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw is Rotterdam echter de meest moderne stad geworden, voor wat betreft het niveau van huwelijksfertiliteit. Deze cijfers maken duidelijk dat zich in de eerste helft van de twintigste eeuw een radicaal veranderingsproces voltrok in het Nederlandse gezinsleven. De huwelijksvruchtbaarheid daalde met zo'n 40 tot 50 procent.

De volgende tabel laat zien dat Tilburg en Enschede vooral industriesteden zijn; de meeste vrouwelijke arbeidskrachten zijn in deze sector werkzaam. Beiden steden zijn textielsteden, maar er zijn belangrijke verschillen. De Tilburgse textielindustrie was bijna uitsluitend geconcentreerd op de productie van wollen stoffen, terwijl er in de Enschedese fabrieken vooral katoen werd geproduceerd. Er bestonden andere belangrijke verschillen tussen de beide steden. De snelheid waarmee de beide steden industrialiseerde verschilde aanmerkelijk. Terwijl het industrialisatieproces in Enschede zich met grote snelheid voltrok, bleven in Tilburg nog lang grote aantallen thuiswevers actief op handweefgetouwen. In 1897 werkte nog 55 procent van alle wevers als thuiswever. Na 1900 nam dit aantal snel af: in 1905 was het percentage thuiswevers reeds gedaald tot 22.²³

TABEL 2 *Werkgelegenheid van vrouwen per sector in 1930, en totale arbeidsmarktparticipatie in 1899 and 1930 * / ***

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Tilburg	2,2	50,1	15,2	18,7	12,4	29,0	37,4
Enschede	0,0	63,3	10,3	19,2	7,1	43,3	40,3

Kolommen:

I = werkzaam in de landbouw in 1930

II = werkzaam in de industrie in 1930

III = werkzaam in handel en financiële dienstverlening in 1930

IV = werkzaam in huiselijke diensten in 1930

V = werkzaam in onderwijs en vrije beroepen in 1930

VI = totale participatiegraad van vrouwen in 1899

VII = totale participatiegraad in 1930

* werkgelegenheid per sector: het aantal vrouwen werkend in bepaalde economische sectoren als percentage van alle vrouwen in de leeftijdsgroep van 15 tot 60 jaar.

** arbeidsmarktparticipatie: het aantal werkende vrouwen als percentage van alle vrouwen in de leeftijdsgroep van 15 tot 60 jaar.

Bron: Volkstellingen in de *Historisch-Ecologische Databank*.

Zoals al eerder vermeld, werkten in de Tilburgse textiel ook veel meisjes en vrouwen thuis, vooral als stopster of nopster. Op deze wijze konden de Tilburgse fabrikanten gebruik maken van goedkope vrouwenarbeid zonder

23. Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam 2001) 193.

hen in groten getale binnen de fabrieksmuren toe te laten. Zowel de plaatselijke ondernemers als de (mannelijke) werknemers in de textiel lieten zich in gunstige bewoordingen uit over het kleine aantal vrouwelijke fabrieksarbeidsters.²⁴ Voor zover meisjes en vrouwen binnen de muren van de textiel fabrieken werkten, waren zij te vinden in gescheiden werkeenheden waar ze voornamelijk als spoelsters en pluisters te werk gesteld waren. Gehuwde vrouwen, als ze in de textiel werkten, waren te vinden in de huisindustrie. Nog in 1938 was 38,5 procent van alle vrouwen in de Tilburgse textielindustrie thuis aan het werk. Deze thuisarbeid van Tilburgse vrouwen was zo cruciaal voor de Tilburgse textielondernemers, ook in de jaren dertig, dat zij zich faliekant keerden tegen ieder poging de arbeid van gehuwde vrouwen te verbieden.²⁵

In Enschede daarentegen werkten grote aantallen meisje en vrouwen in de textielindustrie. Sekseseegratie in de textiel maar ook binnen de fabrieksmuren was minder sterk ontwikkeld: vrouwen konden als spinners en wevers werken in dezelfde fabriekszaal als mannen. De inschakeling van vrouwen in het productieproces in Enschede is waarschijnlijk het resultaat van de enorme vraag naar arbeid in deze stad in de periode 1860 tot 1930. Er waren eenvoudigweg niet genoeg mannelijke wevers om alle plaatsen te vullen. Na 1930, toen het aantal weefgetouwen per wever snel toenam maar de vraag niet proportioneel mee steeg, konden de fabrieken de vrouwelijke wevers ontslaan. En dat ging snel. Al in 1947 was het weven een nagenoeg geheel 'mannelijke' sector geworden.²⁶

Uit de tabel hierboven blijkt dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Enschede aanzienlijk hoger was dan in Tilburg. In Enschede in 1930 hadden vier op de tien vrouwen betaalde arbeid, tegen bijna drie op iedere tien vrouwen in Tilburg. Gegeven de relatieve verdeling van vrouwelijke werkneemsters over de verschillende economische sectoren, moet het aantal fabrieksarbeidsters in Enschede twee keer zo groot zijn geweest als in Tilburg. Omdat de twee steden een vergelijkbare grootte hadden, kunnen we stellen dat vrouwelijke fabriekarbeiders in Enschede veel zichtbaarder waren dan in Tilburg. Gevoegd bij de strikte sekseseegratie op de Tilburgse arbeidsmarkt kunnen we terecht spreken van zeer verschillende plaatselijke werkculturen in de twee steden.

In de hierna volgende analyse bekijken we het effect van deze uiteenlopende werkculturen in de twee steden en het effect van de precieze beroepsuitoefening en het opleidingsniveau op de fertiliteitsgeschiedenis van de

24. *Een kwaad leven: heruitgave van de "Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen"*, (Sneek 1887) bezorgd en ingeleid door Jacques Giele (Nijmegen 1981) zie deel 3, 38.

25. De Groot, *Fabricage van verschillen*, 205.

26. *Ibidem*, 207.

betrokken vrouwen. In beide steden worden twee cohorten van vrouwen geanalyseerd die geboren zijn in respectievelijk 1881-1885 en 1911-1915. De leden van het tweede cohort zouden gezien kunnen worden als de dochters van de vrouwen in het eerste cohort. De cohorten zijn zo gekozen dat zij de gehele periode van de demografische transitie beslaan, een proces dat zijn beslag kreeg tussen ongeveer 1880 en 1960.

De fertiliteitsdaling in Tilburg en Enschede

De Nederlandse fertiliteitsdaling voltrok zich gedurende de levenslopen van deze vrouwen; maar welke vrouwen liepen hierin voorop en welke volgden op een wat later tijdstip? Welke sociaalstructurele variabelen kunnen het gedrag van deze vrouwen verklaren? En, voor zover zij overgingen tot een beperking van het aantal kinderen, hoe pakten zij dat aan? Deden ze aan 'spacing' gedurende hun gehele vruchtbare leven of werd er ook aan 'stopping' gedaan?

Het eerste punt waar we in geïnteresseerd zijn is de invloed van het beroep van de vrouwen zelf. Voor de ordening in verschillende categorieën beroepen heb ik gebruik gemaakt van de eerste drie beroepsvermeldingen in de bevolkingsregisters. Voor die gevallen waarin de eerste vermelding het resultaat 'geen beroep' gaf, heb ik gebruik gemaakt van de tweede of derde vermelding, als daar tenminste een andere opgave uitkwam. Zoals kon worden verwacht, hadden de meeste beroepsopgaven betrekking op de periode van voor het huwelijk.

In beide cohorten waren de vrouwen te vinden in slechts een beperkt aantal beroepen, maar tussen de steden waren er belangrijke verschillen. Ten eerste, in vergelijking met Enschede, hadden veel vrouwen in Tilburg 'geen beroep', dat wil zeggen dat de registers geen enkele beroepsopgave vermeldden. Ook na een controle in de huwelijksregisters resteerde een groot aantal vrouwen waarvoor geen beroepsvermelding was gevonden. Het verschil is vooral groot in het eerste cohort waar vier van de tien Tilburgse vrouwen geen beroepsvermelding hebben.²⁷ Wat waren dat voor vrouwen? Moeten we veronderstellen dat ze in het geheel geen betaalde arbeid verrichtten? Als we kijken naar de sociale achtergrond van de Tilburgse vrouwen zonder beroepsopgave, dan blijkt dat in beide cohorten driekwart van hen uit de arbeidende

27. Walhout en Van Poppel constateren op basis van een onderzoek in de huwelijksakten dat het aantal beroepsvermeldingen van huwende vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw achteruit gaat, zie: Evelien Walhout en Frans van Poppel, "De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?" Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 301-332, 328. Op basis van de bevolkingsregisters lijkt het aantal beroepsvermeldingen in ieder geval voor (nog) ongehuwde vrouwen eerder toe dan af te nemen.

klasse afkomstig is. Deze cijfers waren voor Enschede niet veel anders. Afgezien van hulp in de huishouding, konden dochters uit arbeidersgezinnen ook nog andere zeer productieve functies vervullen voor het ouderlijk gezin. Veel arbeidersgezinnen, overigens niet alleen in Tilburg maar ook in Enschede, hadden bijvoorbeeld een klein stukje land. In Tilburg waren er ruime mogelijkheden voor meisjes en vrouwen om in de thuisindustrie werkzaam te zijn. Een groot deel van deze Tilburgse vrouwen 'zonder beroep' zal ongetwijfeld voor langere of kortere tijd in deze sector hebben gewerkt. In het geval van Enschede waren er ook nogal wat boerendochters te vinden 'zonder beroep'. Ik ga ervan uit dat zij allemaal in meerdere of mindere mate betrokken zullen zijn geweest bij het werk op de ouderlijke boerderij.

TABEL 3 *Beroepen van de leden van de twee cohorten, Enschede en Tilburg*

	<i>Enschede cohort 1</i>			<i>Enschede cohort 2</i>	
	N=	%		N=	%
Onderwijs	11	3,8	Onderwijs/kantoor	40	13,8
Naaisters/dienstboden	44	15,3	Naaisters/dienstboden	74	25,5
Weefsters/textiel	163	56,8	Weefsters/textiel	129	44,5
Geen beroep	69	24,0	Geen beroep	47	16,2
Totaal	287	100	Totaal	290	100
	<i>Tilburg cohort 1</i>			<i>Tilburg cohort 2</i>	
	N=	%		N=	%
Onderwijs	13	5,4	Onderwijs/kantoor	38	12,4
Naaisters/dienstboden	72	29,9	Naaisters/dienstboden	75	24,6
Weefsters/textiel	52	21,6	Weefsters/textiel	76	24,9
Geen beroep	104	43,1	Geen beroep	116	38,0
Totaal	241	100	Totaal	305	100

Bron: Bevolkingsregisters en huwelijksakten Enschede en Tilburg.

Een tweede verschil tussen Tilburg en Enschede ligt in het veel hogere percentage vrouwen in de Enschedese textielindustrie in vergelijking met Tilburg. Vooral in het eerste cohort was de textielindustrie de belangrijkste werkgever voor meisjes en jonge vrouwen. Gegeven het feit dat in beide steden de textiel de plaatselijke arbeidsmarkt volledig domineerde, onderstreept het geringe aantal werkneemsters in de textiel in Tilburg nogmaals de geringe zichtbaarheid van vrouwen op de plaatselijke arbeidsmarkt. Twee andere belangrijke beroepen voor vrouwen in de beide steden waren dienstbode en naaister. Het aantal vrouwen werkzaam in het onderwijs en in kantoorbanen steeg flink tussen de twee cohorten. De vrouwen in deze beroepen geven ons de kans te kijken naar het effect van opleiding op de vruchtbaarheid.

Zoals al vermeld in het voorgaande hadden weinig vrouwen na hun huwelijk nog een beroepsvermelding. Als er wel een vermelding na het huwelijk te vinden was dan betrof dat voornamelijk vrouwen die in de textiel werkzaam waren, zowel in Tilburg als in Enschede. Ongeveer respectievelijk 50 tot 80 procent van deze opgaven na het huwelijk betrof een textielberoep. Kennelijk was het werk in de Enschedese textielsector, toch per definitie werk in de fabriek, beter te combineren met huwelijk en gezin. Maar ook het grote aanbod van dit type werk zal hier een rol in hebben gespeeld. De gehuwde vrouwen in Tilburg met een textielberoep na het huwelijk hebben waarschijnlijk allemaal in de huisindustrie gewerkt.

De volgende twee tabellen presenteren de resultaten van een *event history* analyse. In deze analyse kijken we naar de duur van de interval tussen verschillende geboorten en wordt de kans geschat die vrouwen hebben op de geboorte van een volgend kind. Dat interval zal uiteraard niet voor alle vrouwen een gelijke duur hebben en niet alle vrouwen zullen iedere interval met een geboorte afsluiten. De cox-modellen die hier gepresenteerd worden geven aan welke factoren de kans vergroten dan wel verkleinen op een volgende geboorte. In *event history* wordt dus het tijdsafhankelijke karakter van het te onderzoeken fenomeen geïncorporeerd. Dit type analyse heeft nog meer belangrijke voordelen. Er zullen namelijk ook vrouwen zijn die voor het einde van hun reproductieve leven uit de observatie verdwijnen, door overlijden, migratie of anderszins. In *event history* jargon wordt dit verschijnsel aangeduid met *right censoring*. Terwijl in meer traditionele benaderingen dit soort gevallen niet meegenomen kunnen worden in het onderzoek, doen ze in dit geval volledig mee. Tot aan het verdwijnen uit de observatie dragen ook de *censored* gevallen bij aan de schatting van de kans, ook wel *risk* genoemd, op een volgende geboorte. De voordelen hiervan liggen voor de hand. In de eerste plaats wordt er veel efficiënter omgesprongen met alle verzamelde data, er wordt niets meer weggegooid. Daarnaast, en dat is zo mogelijk nog belangrijker, het uitsluiten van niet voltooid reproductieve levenslopen introduceert een flinke *bias* in het onderzoek. De onderzoeker concentreert zich dan uitsluitend op een klein en weinig representatief segment van de bevolking, in casu de overlevers en de niet-mobiele bevolking. Tot slot, de cox-modellen die hier gebruikt worden staan een complexe multivariate analyse toe, zodat we van alle relevante factoren kunnen nagaan hoe belangrijk ze zijn *onder constanthouding* van alle overige factoren.

De resultaten in de tabellen kunnen geïnterpreteerd worden zoals in een gewone regressieanalyse. De coëfficiënten geven de sterkte en de richting van het verband aan, waarbij een positief getal aangeeft dat de kans op een volgende geboorte wordt vergroot en een minteken uiteraard aangeeft dat de betreffende variabele die kans verkleint. Daar waar met dummy variabelen wordt gewerkt (voor beroep van de vrouw, voor beroep van de man, voor reli-

gie en voor pariteit) geeft de coëfficiënt steeds de kans aan van die groep ten opzichte van de vermelde referentiecategorie.

TABEL 4 *Cox-model voor de kans op een volgende geboorte: alle pariteiten tezamen genomen, inclusief effect van pariteit, Enschede cohort 1 and 2*

Variabelen	Cohort 1	Cohort 2 ^[1]
	Coëff	Coëff
Beroep van de vrouw		
Onderwijs/kantoor ^[2]	0,13	0,16
Dienstboden/naaisters	-0,35 **	0,10
Textielarbeidsters	0,00 ref.	0,00 ref.
Geen beroep	-0,08	0,20
Beroep van de echtgenoot ^[3]		
Hogere klasse	0,06	-0,63 *
Middenklasse ^[4]	-	-0,16
Boeren ^[5]	0,20	-
Geschoolde arbeid	0,00	-0,09
Ongeschoolde arbeid	0,00 ref.	0,00 ref.
Religie van de vrouw ^[6]		
Rooms-Katholiek	0,65 ***	0,28 **
Niet-Katholieken	0,00 ref.	0,00 ref.
Niet religieus	-	0,07
Secularisatie	0,07	-0,36 *
Migratie status echtgenoot	0,13	-0,06
Leeftijd moeder	-0,00 ***	-0,00 ***
Voorgaand kind dood	0,65	0,38
Eerder kind dood	0,22	0,32
Pariteit effect		
Pariteit 2	0,00 ref.	0,00 ref.
Pariteit 3	-0,16	-0,35 **
Pariteit 4	-0,09	-0,06
Pariteit 5	0,38 *	-
Pariteit 5+	-	0,44 **
Pariteit 6	0,73 ***	-
Pariteit 7+	1,05 ***	-
Aantal geboorte-intervallen	683	568
Aantal geboorten	490	384
Persoonsjaren 'at risk'	4725,3	5780,7

Significantie: * p<,10; ** p<,05; *** p<,01

Bron: HSN release RDN 02.1.

[1] In dit cohort waren er enkele gevallen waarvan de vrouw gehuwd was maar waarvan de echtgenoot afwezig was. Deze gevallen zijn uitgesloten van analyse omdat dit zeer waarschijnlijk leidt tot incorrecte fertiliteitsgeschiedenissen.

[2] In cohort 1 bestond deze groep voornamelijk uit onderwijzeressen en winkeliersters; in cohort 2 waren het onderwijzeressen en kantoorbedienden.

[3] Beroep onbekend is samen genomen met de categorie 'ongeschoold'.

[4] Voor cohort 1 zijn de hogere en middenklassen samen genomen vanwege het kleine aantal observaties in de groep van de hogere klasse.

[5] Voor cohort 2 werd het totaal aantal boeren zo gering dat zij zijn opgenomen in de groep van de geschoolde arbeiders.

[6] De meeste vrouwen waren rooms-katholiek of nederlands-hervormd. De aantallen observaties voor andere godsdiensten waren zo gering dat zij met de nederlands-hervormden zijn opgenomen in de categorie 'niet-katholiek'. In het eerste cohort was geen van de vrouwen 'niet religieus' bij aanvang van hun huwelijk, zodat voor deze groep geen schatting gegeven kan worden. Van sommige vrouwen werd de religie registratie echter gedurende hun huwelijksleven verandert in 'geen religie'; deze gevallen worden gevat onder de variabele 'secularisatie'.

Voor de schattingen die zijn opgenomen in de tabellen 4 en 5 werden alle geboorte-intervallen van gehuwde vrouwen tezamen genomen vanaf het eerste kind terwijl de afzonderlijke pariteiten als controle variabelen zijn meegenomen in het model.²⁸ In het navolgende bespreek ik eerst de resultaten voor Enschede. De verwachting is dat weefsters en andere textielwerksters in Enschede voorop liepen met kleinere kansen op een volgende geboorte. Deze groep arbeidsters heeft op de werkvloer de mogelijkheid allerlei informatie uit te wisselen over de zogenaamde 'feiten des levens'. Bovendien zal de ruime aanwezigheid van gehuwde vrouwen in de Enschedese fabrieken de kwaliteit van dit informatienetwerk hebben versterkt. En voor vrouwelijke weefsters die na hun huwelijk in de fabriek wilden blijven werken, zal een groot kindertal toch als een fors obstakel hebben gewerkt. Ook daar zou een remmende werking op het kindertal uit kunnen voortkomen. Daarnaast verwachten we dat onderwijzeressen en kantoorbedienden vanwege hun grotere scholing in vergelijking met andere vrouwen minder kinderen zullen krijgen.

We zien echter dat de weefsters in het eerste cohort in vergelijking met dienstboden en naaisters, een veel hogere kans hebben op een volgende geboorte. Dat verschil is aanzienlijk, en bovendien statistisch zeer significant. De vrouwen die 'geen beroep hebben', hebben eveneens een gereduceerde kans op een volgende geboorte, terwijl de onderwijzeressen, opnieuw in vergelijking met de weefsters, sneller de kans lopen op een volgend kind. Die laatste verschillen zijn echter niet significant en moeten we derhalve toeschrijven aan toeval. Het blijkt dus dat de geboorte-intervallen van vrouwen die in ieder geval ooit weefster waren geweest over het algemeen beduidend

28. De analyse van de geboortekans van het eerste kind is hier achterwege gelaten omdat die verstoord wordt door de vele voorhuwelijksconcepties. Een beperking van de analyse tot enkel huwelijksconcepties leverde nauwelijks enige verschillen op tussen de verschillende groepen vrouwen.

korter waren dat die voor dienstboden en naaisters. Gevoegd bij het feit dat deze weefsters ook veel vaker dan andere vrouwen op al jonge leeftijd huwden en al zwanger waren bij de start van dat huwelijk, doet het vermoeden rijzen dat de weefsters eerder aan maximalisatie van het kindertal deden dan aan het beperken van hun fertiliteit.²⁹ De dienstboden en naaisters laten echter buitengewoon terughoudend gedrag zien op het terrein van de voortplanting. In deze groep kwamen voorhuwelijkse zwangerschappen ook bijna niet voor en wordt er pas laat gehuwd. Het uiteindelijke kindertal in deze groep moet daarom kleiner zijn geweest dan in de groep van de textielwerksters. De mindere kans op een volgende geboorte van de dienstboden kan overigens niet bepaald zijn door de relatief hogere leeftijd van deze moeders. Voor deze variabele wordt immers gecontroleerd in het bovenstaande model; zie de bespreking hierna. De verwachting dat een hoger onderwijsniveau, zoals vertegenwoordigd door de onderwijzeressen, tot lagere huwelijksvruchtbaarheid leidt, is niet uitgekomen. Zij lijken niet veel te verschillen van de weefsters die er slechts korte geboorte-intervallen op na houden. De aantallen observaties voor deze groep waren echter klein zodat statistische significantie moeilijk te verkrijgen was.

De volgende groep van variabelen betreft de sociale klasse van de echtgenoot. In Enschede lijkt daar verrassend genoeg weinig differentiërende werking vanuit te gaan in het eerste cohort; althans we mogen aan deze uitslagen geen significantie toekennen. Over het algemeen verwachten we dat midden- en hogere sociale groepen als eerste beginnen met de beperking van het kindertal. Als we de resultaten van beide cohorten overzien dan gaat hier wel de suggestie vanuit dat het effect van de sociale klasse van de echtgenoot op de vruchtbaarheid verandert van positief naar negatief tussen de beide cohorten. In de oudere generatie leidt een hogere sociale positie tot meer kinderen. Vóór de twintigste eeuw was het aantal kinderen veelal een functie van het gezinsinkomen.³⁰ Door het hogere inkomen van de echtgenoot kon een groter aantal kinderen worden onderhouden. Het hebben van veel kinderen was daarmee een teken van succes en sociale status. In het jongere cohort beginnen de hogere sociale groepen het kindertal te beperken. Een groot aantal kinderen wordt dan een teken van armoede.

De verschillen tussen dienstboden en weefsters waren zeker belangrijk, maar de effecten van religie in deze samenleving waren nog veel sterker. Katholieke vrouwen, vergeleken met vrouwen van welke religieuze achtergrond dan ook, hadden een veel hogere kans op een volgende geboorte;

29. Voor het huwelijksgedrag van deze weefsters zie: Angélique Janssens, 'Social class, work and religion in the female life course. The case of a Dutch textile town: Enschede, 1880-1940', *Historical Social Research* 23 (1998) 254-274, 265.

30. Gregory Clark en Gillian Hamilton, 'Survival of the richest: The Malthusian mechanism in pre-industrial England', *Journal of Economic History* 66 (2006) 707-736, 734.

het effect is sterk en significant. Die kans is stelselmatig hoger ongeacht de pariteit van het betreffende kind; pariteitspecifieke analyses, waarvan de resultaten door ruimtegebrek hier niet getoond kunnen worden, lieten dat overtuigend zien. Of het nu om de geboorte van een derde kind gaat of van een tiende kind, katholieke vrouwen gaan daar eerder toe over dan andere vrouwen. In het hier gepresenteerde model wordt echter wel gecontroleerd voor pariteit, zodat de lezer ervan kan uitgaan dat religie voor alle pariteiten van grote invloed is op de kans van een volgende geboorte. Misschien ten overvloede voeg ik hier nog aan toe dat het effect van religie niet werkzaam is via de sociale groep van de echtgenoot. De sociale samenstelling van de groep katholieke en protestantse vrouwen verschilde niet veel van elkaar, maar bovenal moet worden bedacht dat hier al voor sociale achtergrond wordt gecontroleerd. Religie vertegenwoordigt veel meer een culturele factor die niet alleen te maken heeft met het pro-natalisme van de katholieke kerk maar zeker ook met de ondergeschikte rol in gezin en samenleving die het katholieke geloof voor vrouwen had vastgelegd.

Gezien het grote effect van religie is het misschien verrassend om te zien dat de factor 'secularisatie' van weinig belang is.³¹ Toch is dit niet zo vreemd. Alle vrouwen die op enig moment in het bevolkingsregister de aantekening 'geen' meekregen in de kolom voor religie, hadden tot op dat moment behoord tot de Nederlands Hervormde kerk, de meer liberale religieuze groep in ons land, zeker waar het huwelijk en seksualiteit betreft. Deze groep vrouwen behoorde daarmee tot de meer moderne groep; het uittreden uit de kerk voegde aan die moderniteit niet echt iets toe.

Gedragsveranderingen op allerlei terrein kunnen soms ook tot stand komen door de invloed van 'buitenstaanders', bijvoorbeeld van migranten die hun ervaringen van elders meebrengen. Vooral in relatief homogene samenlevingen zoals die van Tilburg kan de rol van buitenstaanders van groot belang zijn geweest. Zo waren het buitenstaanders die de organisatie van arbeiders introduceerden in deze zeer katholieke stad.³² Mogelijk introduceerden buitenstaanders ook veranderende idealen en gedragsnormen op het terrein van gezin en kindertal. In het analysemodel is daarom de migratie status van de echtgenoot opgenomen. Vrouwen die gehuwd waren met een man die elders was geboren hadden echter geen kans op een lager dan wel hoger kindertal dan vrouwen die met een plaatsgenoot waren gehuwd.

31. De variabele secularisatie is gedefinieerd als een dichotome variabele waarmee die vrouwen worden aangemerkt die ooit in de bevolkingsregisters werden aangeduid als 'niet-religieus' in tegenstelling tot vrouwen die hun gehele leven lid van een kerkgenootschap bleven.

32. Ton Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990) passim.

De kans op een volgende geboorte werd uiteraard ook bepaald door een aantal biologische en demografische factoren. Naarmate de leeftijd van de vrouw hoger wordt neemt de kans op een geboorte af. Dit wordt bevestigd door de negatieve coëfficiënt en het hoge significantieniveau van deze variabele. Omdat moeders uit de verschillende sociale groepen niet altijd even oud waren is het van belang om deze variabele als controlevariabele in het model op te nemen. Ook de dood van een eerder geboren kind had een belangrijk effect; de kans op een volgende geboorte werd daardoor verhoogd. Dat kan wijzen op bewuste gezinsplanning waarbij ouders naar een bepaald aantal kinderen streven en daarom besluiten het overleden kind te vervangen. Dat lijkt echter niet erg waarschijnlijk omdat er weinig effect uitgaat van de variabele 'eerder kind overleden'. De veronderstelling lijkt dan ook gerechtvaardigd dat de dood van het voorgaande kind meer te maken heeft met het plotseling stopzetten van de borstvoeding waardoor de conceptiekans verhoogd werd.³³ De laatste groep van variabelen betreft de pariteit van het kind, of anders gezegd, de geboorterang van het kind. Deze groep variabelen geeft aan dat vrouwen in deze generatie heel duidelijk bij aanvang van het huwelijk de verwachting hadden om moeder te worden. Het moederschap zou ook niet beperkt blijven tot slechts één of twee kinderen. Tot aan het zesde kind zijn de resultaten niet significant. Toch gaat er wel de suggestie vanuit dat tenminste sommige vrouwen al bij het derde of vierde kind de geboorte-intervallen aan het verlengen waren, om de last van een snelle opeenvolging van zwangerschappen en geboorten iets te verminderen. Andere vrouwen ondernamen op dit terrein wellicht (nog) geen stappen waardoor de resultaten hier ook niet significant kunnen worden. Voor de hogere pariteiten verandert het beeld. Vanaf het vijfde kind worden de resultaten sterk, zeer significant en bovendien positief. Dat betekent dat de geboorte-intervallen korter worden en vrouwen dus veel eerder een nieuwe geboorte meemaken. Dit resultaat gaat wellicht enigszins tegen een eerste intuïtieve oordeel in. Het lijkt immers redelijk te verwachten dat deze generaties niet of nauwelijks aan *spacing* dan wel *stopping* deden in de lagere pariteiten, maar juist wel in de hogere pariteiten.

De resultaten op de pariteitenvariabelen worden vooral bepaald door een selectie-effect. In de schatting voor de lagere pariteiten doen uiteraard alle vrouwen mee die eenmaal een eerste kind hebben gekregen. Echter de vrouwen die tussen het derde, vierde of vijfde kind langere intervallen tot stand probeerden te brengen – dus een *spacing*-strategie hanteerden –, waren waarschijnlijk ook geneigd uiteindelijk over te gaan op een strategie gebaseerd op *stopping*. Deze vrouwen komen we dan uiteraard niet meer tegen bij de schat-

33. Zowel de variabele 'dood voorgaand kind' als de variabele 'eerder kind dood' zijn hier opgenomen als tijdsafhankelijke variabelen.

tingen voor hogere pariteiten. Dat betekent dat bij de schattingen voor pariteiten hoger dan vijf we voornamelijk werken met vrouwen die in het geheel niet geneigd zijn tot beperking van geboorten, niet in de lagere pariteiten maar ook niet in de hogere. Dit zijn de vrouwen die reeds een aantal kinderen in snelle opeenvolging hadden gekregen en daarmee doorgingen met vrij korte geboorte-intervallen, ook na hun zevende, achtste of negende kind. Helaas kunnen we op basis van deze statistische analyse geen definitief antwoord geven op de vraag of er door deze vrouwen aan *spacing* dan wel *stopping* werd gedaan en zo ja, welke van deze intervallen dat dan betrof. Deze resultaten suggereren echter wel dat er een duidelijke verdeling bestond tussen enerzijds vrouwen die door middel van *spacing* of *stopping* het aantal geboorten trachtten te beperken, en anderzijds vrouwen die totaal geen poging ondernamen hun vruchtbaarheid op enige wijze te reguleren.

Vervolgens bekijken we de resultaten voor het jongere cohort vrouwen in Enschede, geboren tussen 1911 en 1915. We zouden kunnen stellen dat in het oudere cohort geboortebeperking nog zoiets was als een innovatie, waar slechts bepaalde subgroepen van vrouwen aan deelnamen. In het jongere cohort lijken alle vrouwen tot op zekere hoogte te zijn overgegaan tot beperking van de geboorten. Sociale verschillen, beroeps culturen, of zelfs religieuze achtergrond verliezen hun betekenis. Het beperken van het kindertal lijkt een gemeenschappelijk patroon te zijn geworden. De enige uitzondering zijn katholieke vrouwen; zij hebben nog steeds, als je alle pariteiten tezamen neemt, een duidelijke kans op een snelle volgende geboorte. Afzonderlijke analyses per pariteit, waarvan de resultaten hier niet getoond kunnen worden, laten echter zien dat de uitzonderingspositie van katholieke vrouwen in dit tweede Enschede cohort alleen geldt voor de lagere pariteiten. Tot en met het vierde kind ondernemen katholieke vrouwen geen of weinig pogingen tot uitstel (of afstel) van de volgende geboorte. Daarna echter, wanneer het gaat om de kans op een vijfde kind of meer, wordt deze strategie verlaten en vertonen ze hetzelfde gedrag als andere vrouwen in Enschede. Het is zeer waarschijnlijk dat in de eerste fasen van het huwelijk er nog allerlei morele dilemma's speelden die deze vrouwen en hun echtgenoten verhinderden om enige vorm van geboorteregulering toe te passen.³⁴ Met het langzaam veranderende van het mentale klimaat in Nederland in deze periode, maar ook als gevolg van de toenemende belasting van bevallingen en de verzorging van steeds meer kinderen, zal het voor deze vrouwen wellicht mogelijk zijn geweest een wat andere reproductieve strategie te volgen.

34. Dit past heel goed bij de uitkomsten van het onderzoek van Onno Boonstra. Zie: 'Tussen droom en daad. Vrouwen over ideaal en praktijk van geboortebepurende maatregelen. Een enquête uit het begin van de jaren '50 van de twintigste eeuw', *ETVT* 24/1 (2005) 33-42, 41.

TABEL 5 *Cox-model voor de kans op een volgende geboorte: alle pariteiten tezamen genomen, inclusief effect van pariteit, Tilburg cohort 1 en 2*

<i>Variables</i>	<i>Cohort 1 Coëff</i>	<i>Cohort 2 Coëff</i>
Beroep van de vrouw		
Onderwijs/kantoor ^a	0,05	0,39 ***
Dienstboden/naaisters	-0,02	-0,12
Textielarbeidsters	0,00 ref.	0,00 ref.
Geen beroep	-0,09	-0,05
Beroep van de echtgenoot^b		
Hogere (midden) klasse ^c	-0,11	-0,15
Middenklasse	-	0,03
Boeren	-	-
Geschoolde arbeid	-0,07	-0,25 ***
Ongeschoolde arbeid	0,00 ref.	0,00 ref.
Religie van de vrouw^d		
Rooms-Katholiek	-	-
Niet-Katholiek	-	-
Secularisatie	-	-
Migratie status echtgenoot	-0,30 ***	-0,02
Leeftijd moeder	-0,00 ***	-0,01 ***
Voorgaand kind dood	0,26 *	-0,01
Eerder kind dood	-0,03	0,12
Pariteit effect		
Pariteit 2	0,00 ref.	0,00 ref.
Pariteit 3	-0,19	-0,24 **
Pariteit 4	-0,34 **	-0,07
Pariteit 5	0,05	0,11
Pariteit 6	0,54 ***	0,48 **
Pariteit 7+	1,01 ***	0,93 ***
Aantal geboorte-intervallen	823	833
Aantal geboorten	663	630
Persoonsjaren 'at risk'	3735,8	5622,3

Significantie: * p<,10; ** p<,05; *** p<,01

a In cohort 1 bestond deze groep voornamelijk uit onderwijzeressen en winkeliersters; in cohort 2 waren het onderwijzeressen en kantoorbedienden.

b In cohort 1 was van drie echtgenoten het beroep onbekend; zij zijn opgenomen in de categorie ongeschoolde arbeiders. In beide cohorten waren er een zeer gering aantal boeren die opgenomen zijn in de categorie geschoolde arbeiders.

c Voor cohort 1 zijn de hogere en middenklassen samen genomen vanwege het kleine aantal observaties in de groep van de hogere klasse.

d De analyse van religie was voor Tilburg onmogelijk: nagenoeg iedereen was katholiek en geen van de vrouwen werd gedurende de levensloop 'niet religieus'.

Hoewel secularisatie geen enkele rol speelde in het eerste cohort, lijkt het hier verrassend genoeg een relevante factor. Vrouwen die rapporteerden geen religie te hebben, of gedurende hun levensloop op enig moment de kerk verlieten, hadden langere geboorte-intervallen dan vrouwen met een religieuze achtergrond. Wellicht lijkt het logischer een dergelijk effect te verwachten in eerdere fasen van een secularisatieproces, als er nog duidelijke scheidslijnen lopen tussen gelovigen en afvalligen. Toch is dit resultaat niet zo verwonderlijk als het lijkt. In het tweede cohort gaan ook voorheen katholieke vrouwen deelnemen aan dit secularisatieproces; het is niet onwaarschijnlijk dat deze groep van katholieke kerkverlaters sterk afweek van diegenen die deze stap niet wilden of konden zetten. In ieder geval onttrekken deze kerkverlaters zich onmiddellijk aan de pro-natalistische druk van de katholieke kerk.³⁵

Tot slot, voor wat betreft de Enschedese resultaten, laten de pariteitenvariabelen interessante effecten zien. Het lijkt erop dat, veel meer dan voorheen het geval was, vrouwen reeds vanaf de geboorte van het tweede kind pogingen ondernemen om een nieuwe geboorte uit te stellen of geheel af te stellen. De resultaten voor pariteit drie, de kans op de geboorte van het derde kind, zijn sterk, negatief en significant. Maar opnieuw zien we dat vrouwen die doorgaan en vier of vijf kinderen krijgen, ook daarna weinig pogingen ondernemen om het aantal zwangerschappen te beperken. In dit tweede cohort is er een duidelijke tweedeling, waarvan we eerder al de contouren konden waarnemen, tussen enerzijds vrouwen die reeds vroeg in hun reproductieve leven beginnen met *spacing* en *stopping* en anderzijds vrouwen die dat in het geheel niet doen.

In hoeverre vinden we vergelijkbare resultaten voor Tilburg? Gezien het exclusief katholieke karakter van deze stad konden effecten van religieuze achtergrond niet worden onderzocht. Ook kon de variabele secularisatie niet worden meegenomen; in geen van de twee cohorten keerden vrouwen de katholieke kerk de rug toe. We kijken allereerst naar de sociaalstructurele variabelen. In het eerste cohort Tilburgse vrouwen is het beroep van de vrouw in het geheel niet relevant voor de kans op een volgende geboorte. Van een uitzonderlijke positie van textielwerksters of dienstboden is in het geheel geen sprake: de coëfficiënten zijn zwak en de significantie buitengewoon laag. In het tweede cohort laten de onderwijzeressen echter een verrassend beeld zien. De kans op een volgende geboorte is voor deze groep beduidend en significant hoger dan voor de textielwerksters. Dat gaat in tegen de verwachting dat een hoger onderwijsniveau van vrouwen zal bijdragen aan een lagere vruchtbaarheid.

35. Voor een overzicht van de controlemechanismen van de katholieke kerk in deze periode en de morele dilemma's waar vrouwen mee worstelden als gevolg van het pro-natalisme, zie: Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005) 178-240.

Ook voor wat betreft de sociaalstructurele variabele die we aan mannen toekennen, sociale klasse, zien we weinig verschillen optreden in het eerste Tilburgse cohort. De sociale achtergrond van de man had geen invloed op de geboortekans en de lengte van de intervallen tussen verschillende kinderen. Terwijl in Enschede sociale verschillen afnemen in het tweede cohort, zien we in Tilburg in dit cohort dat de geschoolde arbeiders zich beginnen te onderscheiden. De vrouwen van geschoolde arbeiders krijgen minder snel weer een volgend kind dan die van ongeschoolde arbeiders. De enige andere sociaalstructurele variabele die verder nog relevant is, is de migratiestatus van de man, maar dan alleen voor het eerste cohort. Als de echtgenoot niet geboren was in Tilburg, maar van elders afkomstig was, dan nam de kans op een volgend kind flink af. De vraag ligt voor de hand of dit het resultaat is van de innovatieve invloed van de *outsider* binnen die gesloten Tilburgse samenleving.³⁶ In de tweede generatie is dit effect echter niet aanwezig.

Van de demografische variabelen geeft alleen de leeftijd van de moeder het verwachte effect. Hoe hoger de leeftijd, hoe langer de geboorte-intervallen zullen zijn. Zoals ook het geval was in Enschede, heeft het overlijden van het voorgaande kind tot gevolg dat de volgende geboorte zich sneller aandient. Opnieuw zien we hier het effect van het wegvallen van de borstvoeding. In het tweede cohort is dit effect verdwenen, wat te maken zou kunnen hebben met de toename van meer effectieve geboorteregulering in dit tweede cohort.

Voor wat betreft het pariteiteneffect zien we een vergelijkbaar patroon als in Enschede. In de lagere pariteiten zijn de intervallen langer en de hogere pariteiten hebben vrij korte intervallen. De lange intervallen in de lagere pariteiten worden verkregen doordat het grootste deel van de vrouwen in de steekproef op een of andere manier probeert het krijgen van een volgend kind uit te stellen en vervolgens besluit te stoppen. Op die manier restereren in de hogere pariteiten alleen nog die vrouwen die eerder niet veel aan geboorteregulering deden en dat ook in de hogere pariteiten niet doen. Deze laatste groep vrouwen deed noch aan *spacing*, noch aan *stopping*.

Tot slot resteert nog de vraag naar wat ik gemakshalve het 'locatie effect' noem, namelijk de vraag in hoeverre Tilburgse vrouwen behept waren met een traditionelere mentaliteit en daardoor meer en sneller kinderen kregen dan Enschedese vrouwen. Tenminste twee factoren geven aanleiding tot een dergelijke gedachtegang. In de eerste plaats was de stad homogeen katholiek met een sterk autochtone cultuur.³⁷ Nieuwe ideeën vonden daardoor wellicht

36. *Outsiders* hebben op minstens één manier een innovatieve rol gespeeld in de Tilburgse samenleving tussen 1890 en 1920: zij waren verantwoordelijk voor de introductie van het socialistische gedachtegoed en socialistische vakbonden. Zie: Wagemakers, *Buitenstaanders in actie*, passim.

37. Omstreeks 1900 was ongeveer 75 procent van de Tilburgse bevolking geboren in de stad. In Enschede behoorde slechts 44 procent tot de groep autochtonen. Zie: Angélique

niet zo snel ingang, en zeker niet wanneer ze het terrein van geboorte en seksualiteit betroffen. De lokale elite, die de kerk en de fabriek controleerde, deed er alles aan om iedere beïnvloeding van buitenaf tegen te gaan in een poging de eigen machtspositie te handhaven. Deze dam tegen externe invloeden was vooral opgeworpen om het verderfelijke gedachtegoed van het socialisme buiten de deur te houden maar heeft waarschijnlijk lange tijd ook een hele reeks van andere vernieuwende ideeën op afstand gehouden. Ten tweede, zoals al eerder vermeld, was de Tilburgse arbeidsmarkt sterk naar sekse gesegregeerd. Tilburgse vrouwen participeerden in mindere mate op de betaalde arbeidsmarkt. Deze uitsluiting van vrouwen uit een belangrijk deel van de openbare sfeer kan het voortbestaan van traditionele verhoudingen van mannen en vrouwen hebben bestendig waardoor verandering in opvattingen inzake geboorteregulering werden bemoeilijkt. Om dit locatie-effect te testen werd het bovenstaande model nogmaals getest op een bestand waarin zowel de Enschedese als de Tilburgse vrouwen waren opgenomen, maar ditmaal met opname van een locatievariabele. (De resultaten worden hier niet getoond.) De bovenstaande speculaties werden in het geheel niet bevestigd. De locatievariabele had slechts een bescheiden effect maar was bovenal statistisch niet relevant. Er is dus geen reden om aan te nemen dat Tilburgse vrouwen door de lokale cultuur meer vast zaten aan een hoog-vruchtbaarheidsregime dan vrouwen in Enschede. Uiteraard waren de geboortecijfers in Tilburg hoger, maar dat was meer een gevolg van het feit dat iedereen in Tilburg katholiek was.

Conclusies

Deze vergelijking tussen Enschede en Tilburg laat zien dat de participatie van vrouwen in industriële beroepsactiviteit niet altijd leidt tot de introductie van zogenaamd modern reproductief gedrag. Dat bleek vooral in het geval van Enschede waar de weefsters het minst geneigd waren tot het *spacen* of stoppen van geboorten. Omdat deze groep vrouwen ook vroeg begonnen was met hun reproductieve loopbaan, zullen ze uiteindelijk veel meer kinderen hebben gehad dan andere groepen. Hetzelfde doet zich in Tilburg voor, alleen ontbreekt hier de statistische significantie. De Enschedese arbeidsmarkt kende geen strakke seksesegregatie; er werkten daarom veel vrouwen, ook gehuwde vrouwen, in de Enschedese textiel fabrieken. Er bestond daardoor volop gelegenheid tot uitwisseling van informatie in deze netwerken. Overi-

Janssens, *Family and social change. The household as a process in an industrializing community* (Cambridge 1993) 47; Angélique Janssens, "Eens door de wol geverfd, nu door de wol getekend..." De 'trage' ramp van de ondergang van de Tilburgse textielindustrie, 1900-1980', *Ex Tempore* 20 (2001) 87-105, 93.

gens bestaat er ook voor Nederland, voor Tilburg zelfs, *oral history* onderzoek waarin wordt bevestigd dat deelname aan fabriekswerk gezien werd als een soort van sekseducatie voor meisjes en jonge vrouwen.³⁸

De toegang tot dit soort informatienetwerken en de ervaringen van textielwerksters op de betaalde arbeidsmarkt leidden er niet toe dat de weefsters eerder dan anderen overgingen op een modern reproductiepatroon. De resultaten zijn opmerkelijk, te meer omdat in Enschede de participatie van gehuwde vrouwen relatief hoog moet zijn geweest in vergelijking met andere groepen. In Tilburg konden textielwerkzaamheden nog thuis worden verricht zodat gehuwde vrouwen hun betaalde werk beter konden combineren met het verzorgen van kinderen. De Gittin's-these kan voor deze twee Nederlandse textielsteden dus niet bevestigd worden. De Nederlandse weefsters kozen overduidelijk voor een andere reproductiestrategie dan de weefsters in Lancashire. De Lancashire weefsters beperkten het kindertal en waarschijnlijk mede daardoor bleven ze gedurende hun gehele huwelijksleven in de textielindustrie werkzaam. Het gezamenlijke kostwinnerschap van man en vrouw was in deze textielgemeenschappen in hoge mate een geaccepteerde zaak.³⁹ Kennelijk konden deze vrouwen vertrouwen op de effectiviteit van een inkomensstrategie die niet gebaseerd was op kinderarbeid.

Wellicht dat deze strategie voor de weefsters in Tilburg en Enschede niet tot de mogelijkheden behoorde. In de textielindustrie in beide Nederlandse steden werden veel kinderen van veertien jaar en ouder tewerkgesteld. De rekrutering van deze kinderen verliep vaak via de ouders. De optie om uitsluitend te vertrouwen op de inkomsten die man en vrouw konden binnenbrengen was misschien minder aantrekkelijk, vooral bij economische tegenspoed, dan die waarbij het inkomensrisico over meer gezinsleden werd verspreid. Wellicht dat ook de nauwe connectie die er nog bestond aan het begin van de twintigste eeuw tussen de textielsector en de agrarische sector een rol kan hebben gespeeld. Veel fabrieksarbeiders hadden hun wortels in boerengezinnen en bleven nog lang de wens koesteren terug te keren naar een agrarisch bestaan. Het *carry-over* effect van agrarische reproductiepatronen kan een significante reductie van het kindertal in de weg hebben gestaan.⁴⁰ Hoe het ook zij, op het moment dat kinderarbeid en overigens ook vrouwenarbeid, uit de textielfabrieken verdween en de textiel een min of meer exclusief mannelijke aangelegenheid werd, in de jaren dertig van de twintigste eeuw, stapten de weefsters af van hun hogere reproductieniveau.

38. Hans Happel, Lou Keune, Tom Korremans en Ad de Rooij, *De ondergang van de Tilburgse textielindustrie*, volume 3, (Tilburg 1980) 157-158, 170.

39. Gittins, *Fair sex*, 103-105.

40. F.M.M. Hendrickx, 'In order not to fall into poverty'. *Production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (the Netherlands), 1800-1900* (Amsterdam 1997) 233.

Dienstboden en naaisters vertoonden in vergelijking tot de weefsters een veel terughoudender reproductiepatroon. In beide steden, in drie van de vier cohorten, hadden zij langere geboorte-intervallen, hoewel het resultaat alleen voor het eerste Enschedese cohort significant was. Hoe kan dit verklaard worden? We hebben in het voorgaande al geconstateerd dat dit niet een gevolg kan zijn van de relatief hogere leeftijd van deze moeders. Daar werd in het model voor gecontroleerd. Hilde Bras wijst erop dat het dienstbodeberoep gezien kan worden als een *bridging occupation*.⁴¹ Deze beroepen stelden mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse in staat om hoger op te komen door gebruik te maken van de contacten en de mogelijkheden van hun werkgevers. Het overnemen van nieuwe normen aangaande gezinsomvang kan door de dienstboden gezien zijn als een belangrijk instrument in het realiseren van dit soort sociale doelstellingen. Het is natuurlijk ook de vraag of de meeste dienstboden wel zo geïsoleerd waren als de Gittin's-these veronderstelt. Uiteraard geldt die isolatie niet voor dienstboden met werkgevers die zich grote aantallen dienstpersoneel konden veroorloven. Zij hadden ongetwijfeld op dagelijkse basis intensieve contacten met collega-dienstboden. Verder was het dienstbodeberoep natuurlijk ook een heel mobiel beroep. Veel dienstboden wisselden van werkgever na een jaar. Wellicht dat de dienstboden aan deze mobiliteit connecties met allerlei informatienetwerken overhielden. Voorzichtigheid is echter geboden. De resultaten van de cox-analyses voor de dienstboden waren slechts voor één cohort in één plaats significant.

Meer onderwijs leidde zeker niet tot een beperking van het kindertal, althans niet voor de vrouwen in deze twee Tilburgse en Enschedese cohorten. De onderwijzeressen en kantoorbedienden leken na hun huwelijk eerder geneigd tot kortere geboorte-intervallen en dus eerder meer geboorten dan minder. Voor de onderwijzeressen in het tweede Tilburgse cohort waren die resultaten zelfs significant. Hoe moeten we dit begrijpen? Wilden deze Tilburgse onderwijzeressen al dan niet bewust een voorbeeldig katholiek gezinsleven neerzetten waarin voor geboorteregulering nu eenmaal geen plaats was? Wellicht was hun opleiding ook specifiek gericht op het doorgeven van dergelijke traditioneel katholieke waarden. Toch kan ook traditioneel katholiek onderwijs een moderniserende werking hebben en leiden tot veranderingen in demografisch gedrag, zoals voor Eindhoven is aangetoond.⁴² Datzelfde mechanisme lijkt in ieder geval voor de Tilburgse onderwijzeressen in het tweede cohort niet te hebben gewerkt. Deze vrouwen kregen hun kinderen in de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw, de bloeiperi-

41. Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 157.

42. Onno Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gemeenten, 1800-1920* (Wageningen 1993) 301.

ode van de katholieke zuil in Nederland. De vooraanstaande positie van deze vrouwen in de katholieke samenleving van Tilburg had wellicht tot gevolg dat ze zich, meer dan andere vrouwen, genoodzaakt zagen zich te conformeren aan het ideaal van het grote katholieke gezin.

Religie was van groot belang voor de vrouwen in deze twee generaties. Vooral in het eerste cohort bestonden grote verschillen tussen de denominaties. Katholieke vrouwen die in de jaren tachtig van de negentiende eeuw waren geboren hadden een veel hogere kans op korte geboorte-intervallen en zullen daardoor uiteindelijk veel grotere gezinnen hebben gehad dan andere vrouwen. Hun dochters volgden een dergelijk hoog fertiliteitsniveau eveneens in het begin van hun gezinsleven, maar verlieten dat patroon nadat ze reeds vier of vijf kinderen hadden gehad. De relatie tussen religie en demografisch gedrag wordt vaak voorgesteld als een sekseneutraal mechanisme waardoor het overnemen van moderne en individualistische waarden bemoeilijkt of verhinderd wordt. Een centraal punt in het antimoderne gedachtegoed van de katholieke kerk was echter de onderschikking van vrouwen aan mannen. Hierdoor werd de invloed van vrouwen in huwelijkse relaties en zeker in zaken aangaande voortplanting en seksualiteit, bepaald negatief beïnvloed.

De verwachting was dat juist door die dominant katholieke cultuur de vruchtbaarheid van Tilburgse vrouwen hoger zou zijn dan die van vrouwen in Enschede, ongeacht hun overige karakteristieken. Ook zou de geringe zichtbaarheid van vrouwen op de Tilburgse arbeidsmarkt remmend werken op modern demografisch gedrag. Dat bleek niet het geval. Van een lokaal georiënteerde demografische cultuur was geen sprake; katholieke vrouwen in Tilburg hadden dus geen grotere gezinnen dan katholieke vrouwen in Enschede.

Over de auteur

Angélique Janssens is universitair docent bij de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij heeft gepubliceerd op het terrein van de gezinsgeschiedenis, de geschiedenis van vrouwenarbeid en de historische demografie. Op dit moment werkt zij aan een boek over de rol van vrouwen in de demografische transitie van Nederland en aan een project over de intergenerationele overdracht van sterfterisico's in de negentiende eeuw.

E-mail: A.Janssens@let.ru.nl